

slava lui Dumnezeu, spre sănătatea și mântuirea Părintelui Gheorghe și a „turmei” sale și spre folosul duhovnicesc și mântuirea tuturor cititorilor.

Pr. prof. univ. dr. Ioan C. Teșu

Adrian D. Covan, *Subordinaționismul ca erezie antitrinitară și combaterea lui la primele două sinoade ecumenice*, Ed. Astra Museum, Sibiu, 2016, 263 p., ISBN 978-606-733-126-4

Lucrarea de față, elaborată ca teză de doctorat a părintelui asistent universitar Adrian Covan, propune o analiză foarte concentrată și cuprinzătoare a problemei ereziei antitrinitare subordinaționiste, care a tulburat Biserica secolului IV, dar este greșit să considerăm obiectul unei astfel de dezbateri -învățătura despre Sfânta Treime- specific numai timpului respectiv. Dogma Sfintei Treimi există în Biserică de la începutul ei, dar „*pentru primii creștini, Sfânta Treime reprezenta o realitate înainte de a deveni o dogmă*” (p.10). Formularea dogmei s-a făcut treptat ca urmare a provocărilor care au solicitat și potențat Biserica „*căci trebuie să fie între voi și eresuri, ca să se învedereze între voi cei încercați*” (I Cor 11, 19), spune Sf. Ap. Pavel.

S-ar putea întreba cineva care este eficiența unui efort pentru realizarea unei astfel de opere în contextul problemelor actuale ale Bisericii și societății? Acest subiect, deși abordează probleme ale primelor 4 secole creștine, nu este anacronic pentru că în istoria mântuirii, cronologia nu poate fi supusă unei abordări strict istorice, ci este vorba de un diacronism teologic întrucât metatemporalitatea este o caracteristică a ei. Specificul „de tranziție” al societății în care trăim este „*marcată de atâtea mișcări, grupări și curente ecumenice, fiecare propunând o învățătura proprie despre Dumnezeu-Sfânta Treimi*” (p. 7). Precizările aduse în lucrarea de față, fiind fundamentate pe argumente nu numai teologice (scripturistice și patristice), ci și istorice și culturale sau filosofice, sunt de o valoare incontestabilă, devenind transistorice și transdisciplinare prin perenitatea și universalitatea valorilor specifice teologiei și filosofiei în mod special.

Nota deosebită este conferită de capacitatea autorului de a depăși în tratarea subiectului planul tipic al problemelor legate de erezii și răspunsul Bisericii. În acest caz, după cum remarcă însuși autorul în introducere, „*apar elemente deja cunoscute, dar tratate într-o manieră nouă*” (p. 7) în sensul că se acordă un interes deosebit „*originii subordinaționismului, la baza căruia se află o serie de curente ale gândirii teologice*” (p. 7), precum și a contextului istoric, politic și cultural. Cu alte cuvinte, este vorba de o lucrare care în mai puțin de 250 de pagini de conținut efectiv, însumează în mod eficient tot ceea ce este relevant pentru subiectul propus, devenind un tratat de Teologie Dogmatică, Teologie Istorică și Filosofie a Religiiilor, dar fără a cădea în diletantism.

Capitolul inițial al lucrării, denumit „*Considerații generale*”, realizează oradiografie concisă a contextului pe al cărui fond s-a răspândit creștinismul și a mediului germinal al învățăturii creștine, așternută în scris și articulată în măsură din ce în ce mai mare. În mod aparte, este avut în vedere cadrul istoric și cultural de apariție și evoluție al subordinaționismului ca erezie cu fond antitrinitar.

Sunt evidențiate în acest sens o serie de repere istorice care acoperă perioada secolelor III și IV. După ce notează felul în care comunitatea creștină recepta efectele puternicei crize politice și economice pe care a suferit-o Imperiul Roman în acele timpuri (p.11), Adrian Covan trece în revistă succesiunea împăraților relevanți pentru subiectul tratat, accentunându-se, în mod special, atitudinea fiecăruia față de creștinism prin evidențierea măsurilor deosebite luate în plan religios, dar și în sferapolitico-administrativă. De atenție deosebităse bucură istoria a patru împărați. Primul este Aurelian, care pregătește tranziția spre o nouă structură politică (a dominatului), care a adoptat oficial titulatura de „*Dominus et Deus*”, ceea ce-l aduce în conflict cu creștinii care nu pot admite existența și recunoașterea unui alt dumnezeu și care instituie cultului zeului Soare (p.11-12). Următorul reperistoric reținut este instaurarea tatrachiei în timpul lui Dioclețian (284-305), în legătură cu care,sunt făcute două observații importante. Prima este legată de anticiparea viitoarei organizări a statului roman: „*odată cu împărțirea puterii între Dioclețian și Maximian, a început să se contureze împărțirea imperiului în Imperiul Roman de Răsărit și Imperiul Roman de Apus*”, iar a doua referitoare la capitala imperiului: „*Roma rămânea, teoretic, capitala Imperiului, însă, în realitate, ea nu mai era reședința nici unuia dintre cei patru împărați, pierzându-și importanța politică pe care o avusese odinioară*” (p. 12). Aceste remarci sunt valoroase mai ales în contextul viitoarei rivalități dintre Roma și Constantinopol, cele două centre de putere politică și religioasă ale lumii romane, rivalitate care se va perpetua în istorie până în zilele noastre când, pe lângă prima și a doua Romă, Moscova emite pretenția de a fi recunoscută ca a treia și ultima Romă. Mai amplă este prezentarea lui Constantin cel Mare. Referitor la perioada aceasta, sunt evidențiate trei capitole majore ale politicii de stat: continuarea politicii reformatoare a lui Dioclețian, adoptarea creștinismului ca religie oficială în imperiu, cîtoria noii capitale imperiale - Constantinopolul (p.13). Având valoare deosebită pentru istoria creștinismului, autorul nu omite măsurile Sfântului împărat dintre care cele mai de seamă sunt edictul de toleranță publicat în 313 împreună cu Licinus și convocarea Primului Sinod Ecumenic la Niceea (325). Succinct, este prezentată și istoria creștinismului post-constantinian, cu binecunoscutele dispute dintre ortodocșii niceeni și arieni. Prezentarea contextului istoric se încheie cu Teodosie cel Mare, cel care a renunțat la titlul imperial păgân de „*Pontifex Maximus*” și a convocat Al Doilea Sinod Ecumenic.

Următoarele pagini prezintă climatul intelectual al Alexandriei, „*capitala ecumenică a culturii precreștine și creștine*” (p. 30), dar și modul în care Biserica s-a raportat și a asimilat elocința profană. Pentru a evidenția acest aspect, sunt puse în paralel cele două poziții adoptate de Biserica primară față de cultura profană greco-romană: ostilitatea tertuliană a Apusului și direcția favorabilă a părinților și scriitorilor biserecești orientali „*care considerau că paideia greacă este o propedeutică indispensabilă unei cunoașteri aprofundate a doctrinei creștine*”(p. 17). Aici, în această simbioză, identifică Adrian Covan posibilul punct de plecare al ereziei subordinaționiste, afirmând că acesta „*ar putea fi considerat rezultatul interacțiunii dintre paideia greacă și cultura creștină, aflată în plin avânt. Atmosfera culturală și intelectuală din Alexandria a devenit, deloc întâmplător, un teren fertil care a favorizat nașterea și dezvoltarea acestei erezii antitrinitare*” (p. 17). Această stare a lucrurilor a favorizat greșea și în gândirea unor creștini a principiilor filosofilor peripatetice, medioplatonice și neoplatonice. Tendințele subordinaționiste

Recenzii

identificate în operele lui Filon, Plutarh din Cheronea, Celsus, Numenius din Apamea, Origen sau Plotin sunt evidențiate de universitarul Adrian Covan. Aceste idei vor fi preluate de Arie și dezvoltate în ceea ce a însemnat prima mare erezie cu care s-a confruntat Biserica.

Adrian Covan dovedește în ultima secțiune a capitolului de debut capacitatea de a sintetiza într-un studiu concentrat o relevantă istorie a nașterii ereziilor antitrinitare, alăturându-se demersurilor teologilor de a stabili „*ce doctrine filosofice sau curente de gândire au servit ca sursă de inspirație subordinaționismului*”. Astfel, îl identifică pe Origen ca „*principalul reprezentat al tendințelor subordinaționiste*” (p. 23), prezentând totodată și sursele filosofice de inspirație (gândirea filosofului Numenius și sistemul plotinian). Dacă până aici s-a vorbit despre tendițe subordinaționiste, de acum se accentuează faptul că „*forma completă de dezvoltare a subordinaționismului o găsim abia în secolul al IV-lea, când s-a manifestat în chipul arianismului și al pnevmatomahismului*” (p.23). Continuând în același stil, sunt expuse izvoarele inspirației lui Arie (Filon din Alexandria, teologia lui Origen, sistemele gnostice alexandrin și siriace), ale lui Aetiu (categoriile aristotelice) și Eunomiu de Cyzic.

Capitolul al II-lea- „*Fenomenul antitrinitar și reacția Ortodoxiei în perioada anteniceeană*” -analizează, în primă fază, cele două tendințe de dezvoltare ale antitrinitarismului: subordinaționismul (care nega deplin dumnezeirea Mântuitorului) și patripasianismul (care refuza caracterul ipostatic al persoanelor Sfintei Treimi). „*Originea acestei neînțelegeri [a tainei Sfintei Treimi] o găsim în amfibolia limbajului filosofiei grecești, unde noțiunile οὐσία și ὑπόστασις comportă același înțeles*” (p.31).

Citându-l pe Jurgen Moltman, care afirmă că „*prima posibilitate de a abandona dumnezeirea lui Hristos în favoarea unui singur Dumnezeu se găsește în așa-numitul subordinaționism*”(p. 32), Adrian Covan actualizează cele mai importante repere ale acestei direcții, prezentând-o începând de la întemeietorul ei, Teodot. De remarcat este faptul că autorul nu se limitează la o simplă redare a doctrinelor, ci săvârșește o analiză comparată a influențelor școlii teodotiene asupra gnosticismului și dochetismului (p. 33), precum și felul în care erezia s-a extins în Orient sub forma unui antitrinitarism hibrid, promovat de episcopul Beril de Bostra (p. 33-34). Celui mai „*notoriu personaj din tabăra antitrinitariștilor*”, Pavel de Samosata, îi este rezervată o atenție deosebită (p. 34-36).

Păstrând același stil analitic, se realizează și analiza monarhianismului. Preferând din nou citarea lui Jurgen Moltman în debutul subcapitolului, modalismul este expus ca „*cealaltă față a monoteismului creștin*” (p. 36). Urmează scurte observații legate de etimologia cuvântului monarhianism, pentru ca apoi să înceapă discursul despre istoria și conținutul ereziei. Sunt supuși exegezei dogmatice adepții ei de la Noet, episcopul Smirnei, Praxeas, până la Sabelie din Cirenaica (p. 39). Și în acest caz, analiza se extinde asupra influențelor de durată ale sabelianismului în Spania prin Osiu de Cordoba și în Asia Mică prin Marcel al Ancyrei, precum și asupra deciziei Sinodului II Ecumenic în această privință (p. 40).

În finalul considerațiilor despre cele două nuanțe ale ereziei, Adrian Covan expune beneficiul rezultat din efortul Bisericii de a apăra ortodoxia: depășirea opoziției dintre „*unitatea esenței și trinitatea ipostasurilor*” (p. 41). Astfel, pășind pe un tărâm nou, părinții Bisericii, în special cei preniceeni, în încercarea lor legitimă de a contracara

ofensiva antitrinitară, neavând clar precizat instrumentarul filosofic la care au recurs, au imprimat operelor lor polemice și dogmatice tendințe neortodoxe. Acestui aspect îi este rezervată o analiză consistentă ce are la bază observarea unui număr considerabil de texte patristice cu astfel de tentă.

„Capitolul al treilea dezvăluie, aproape în chip antitetic, confruntarea dintre erezia raționalistă a lui Arie din Alexandria și ortodoxia învățurii Sfinților Părinți adunați la Sinodul I Ecumenic” (p. 8). Și această secțiune este imprimată de specificul analitic al întregii opere deoarece depășește tratarea specifică, „de manual”, a ereziilor. Pe lângă abordarea aspectelor istorice și dogmatice absolut necesare, dar tipice, prezenta lucrare încântă ochiul critic și mintea analitică prin prezentarea firmăntărilor Sfinților Părinți prezenți în a realiza partea cea mai dificilă a sinodului: identificarea termenilor care să lămurească pe deplin identitatea de natură dintre Tatăl și Fiul, adică a termenilor celei ce avea să devină prima mărturisire de credință a întregii Biserici. Și de această dată, autorul ne pune în fața unei abordări interdisciplinare. Mai întâi lămurește problema originii Simbolului de credință, stabilind că acesta are la bază mărturisirea Bisericii din Cezareea Palestinei, după eliminarea expresiilor care puteau produce confuzii (p. 87). Apoi se desfășoară analiza profund teologică și filosofică a cuvintelor și expresiilor pe care Sfinții Părinți le-au avut în vedere și conchide concluzionând că „introducerea în textul Crezului niceean a termenului ὁμοούσιος a avut drept scop combaterea ereziei ariene” (p. 93). Finalul capitolului se concentrează exclusiv asupra contribuției Sf. Atanasie cel Mare la succesul sinodului și al simbolului de credință formulat.

Al patrulea capitol debutează cu prezentarea tabloului istoric și doctrinar al tulburărilor teologice din perioada cuprinsă între primele două Sinoade Ecumenice, surprinzând și „intrarea în câmpul doctrinar al ereziei pnevmatomahe” (p. 8). În analiza originii ereziei care viza Ipostasul Sfântului Duh, este esențială opinia denaturată despre a treia Persoană a Sfintei Treimi a arienilor radicali Aetiu și Eunomiu, problemă pe care autorul o abordează în stilul consacrat, pentru ca sfârșitul să fie rezervat, din nou, contribuției marelui ierarh alexandrin Atanasie, avându-se acum sub obiectiv conflictul doctrinar cu ereticii tropici.

Penultimul capitol, un elogiu adus celor trei mari dascăli și ierarhi ai lumii, „abordează teme doctrinare, tratând formarea limbajului dogmatic folosit de Biserică ca antidot împotriva arianismului și pnevmatomahismului” (p. 9). Autorul caracterizează ca „imperios necesară” tratarea confuziei determinate de termenii ființă (*οὐσία*) și persoană (*ὑπόστασις*), ambii cu trimitere directă la Dumnezeu. Pentru a facilita înțelegerea nuanțelor celor doi termeni, se are în vedere, în primă instanță, evoluția lor de la percepția filosofică antică, la cea creștină. Având o mărime considerabilă, incursiunea filosofică este și de această dată foarte cuprinzătoare și relevantă. Cealaltă parte a secțiunii este structurată în trei subcapitole corespunzătoare teologiei celor trei Sfinți Ierarhi: Triadologia Sfântului Grigorie de Nazianz, (p. 162-194), Învățătura despre Sfânta Treime a Sfântului Vasile cel Mare (p. 194-209) și Învățătura trinitară în gândirea Sfântului Grigorie de Nyssa (p. 209-217). Ajutându-se de bogăția de conținut a operelor patristice ale sfinților părinți creatori ai limbajului dogmatic ortodox, Adrian Covan realizează nu doar o clarificare bogat vascularizată de teologia patristică a limbajului teologic, ci și un elogiu bine meritat al sfinților capadocieni.

Recenzii

Documentul final, încununarea luptei antitrinitare a Bisericii, prezintă completarea mărturisirii de credință de la Niceea prin ultimele articole ale Crezului păstrat și mărturisit până în prezent de Biserica Ortodoxă. O notă deosebită a acestei părți a lucrării este conferită prin analiza comparată a textelor mărturisitorilor adoptate la primele două sinoade, subliniindu-se adăugirile și îmbogățirile de conținut și sens aduse textului niceean de cei 150 de părinți întruniți la Constantinopol, în anul 381. Adrian Covan nu consideră înnoirile ca fiind „*regruparea stilistică a unor expresii niceene, ci mai ales, fixarea și stabilirea învățaturii de credință în dogmă*” (p. 226). O atenție sporită este acordată fixării terminologiei care definește lucrarea de viață făcătoare a Duhului Sfânt și deoființimea și împreună-slăvirea Lui cu Tatăl și cu Fiul. În final, sunt amintite și celelate articole formulate la Constantinopol.

În încheiere, este realizată o bine venită secțiune rezervată concluziilor care rezumă, sedimentează și clarifică informația întregii analize.

Subsumând toate aspectele luate în considerare, cartea de față devine un instrument util și eficient în mâinile celor care doresc să obțină informații cât se poate relevante în ceea ce privește apariția, dezvoltarea și combaterea ereziei subordinaționismului. Analizând însă complex contextul politic, istoric, cultural și teologic al secolelor premergătoare, ea indică direcții și în legătură cu alte învățături greșite, dar cu același fundal antitrinitar, devenind mai degrabă „*o densă lucrare destinată triadologiei creștine*” (p. 5).

Andrei Fișcă, Student anul IV, Facultatea de Teologie „Andrei Șaguna”